

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

З НОТАТОК ПРО ПРАДІДА О. П. ДОВЖЕНКА— ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА

У ті грізні зимові дні Велика Вітчизняна війна стрімко повертала голоблі на Захід. Радянська Армія звільняла окуповану ворогом Україну. Живі зустрічали живих. Уклонялися пам'яті тих, хто загинув у фашистських катівнях.

У визволеному Києві розшукав свою матір і Олександр Петрович Довженко. Звідти він привіз її до себе в Москву. А вже 15 грудня 1943 року занотував:

«Сьогодні мати довго розповідала про батька, діда, прадіда, прабабу...».

То була її гірка сповідь про тяжке минуле. Те минуле, в якому всі Довженкові предки «прожили свій вік нещасливо».

Видатний український митець тоді вже думав про написання автобіографічної кіноповісті і, слухаючи розповідь матері, немовби воскрешав у пам'яті історію свого роду.

Прадід Тарас теж займав у ній своє місце...

Дід, прадід, предки Григорій, Карпо — звідки вони, якого, так би мовити, кореня? У творчій спадщині Олександра Петровича відповіді на це не знаходимо.

Зате дає її відомий дослідник народної культури північно-східної України Ю. С. Виноградський. За його свідченням, предки Олександра Петровича прибули в Сосницю з Полтавщини.

Услід за Юрієм Виноградським сучасні довженкознавці С. П. Плачинда, В. Г. Дончик, С. Л. Коба та інші стверджують, що сталося це на початку XVIII століття. Саме тоді, коли людність Сосницького повіту тісно пов'язувала свої економічні проблеми з півднем Чернігівщини та Полтавщиною.

Туди на продаж відправлялися дошки, різноманітний посуд, а звідти на північ замість сохи поволі наближався залізний плуг, появлялися сільськогосподарські машини, знаряддя.

Центром виробництва дерев'яного посуду було в Сосницькому повіті село Тихоновичі. Чумаки, які приїздили з Полтавщини, там за овес і сіль щороку вимінювали близько тисячі возів дерев'яного посуду, діжки, ночви, ковганки, барила, колеса, дошки. Деякі з чумаків, уподобавши Придесення, оселилися в цих краях. Отже, в тому числі був хтось і з предків Довженка. А найдавніший — Карпо, що про нього збереглися записи в документах — народився в Сосниці не пізніше 60-х років того ж таки XVIII століття.

У світлі цього існуюче досі твердження О. Т. Гончара, що «Довженко і рід його, починаючи від далеких прашурів, — типові сіверяни» і що вони «могли бути дружинниками князя Новгород-Сіверського», відверто кажучи є нічим іншим, як усього лиш літературно-художнім домислом.

За тими ж документами, син Карпа Довженка Григорій народився в 1786 році. А Григорійів син Тарас — у 1812-у.

Сини Григорія, внуки Карпа мешкали в Сосниці якраз у тій її частині, де жили чумаки Павло, Мусій, Митрофан та інші Довженки. Називалась вона Покровським Заріччям. Там проходив шлях на Борзну. Ним чумаки виїздили на південь.

Отже, Тарас Григорович, так би мовити, зарічанський. Хоч є відомості, що спочатку він жив в В'юнищі, потім переїхав на Заріччя.

Від Тараса бере початок і сосницьке прізвище всіх Довженків — Тарасовичі.

«У той час...», — читаємо спогад С. О. Литовчика, — Довженків ніхто на прізвище не називав. Спитай: де живе Семен Довженко? Довго думатимуть, а то й не скажуть.

А спитай: де живе Тарасович Семен (син Тараса — В. П.) чи Тарасович Петро (син Семена — В. П.)? Кожен скаже».

За наявними свідченнями, портретні риси прадіда Олександра Петровича Тараса вимальовуються вже на період його глибокої старості. Було йому тоді років дев'яносто чи сто. Був він весь білий, середній на зріст, рівний, тонкий. Мав сиву вицвілу бороду, привітні очі, натружені з мозолями руки. Її руки, які «нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові, а «знали труд і мир, щедроти й добро».

Взимку прадід не виходив з хати. Зате влітку часто й подовгу сидів під грушею, або ж грівся під сонечком на траві.

Носив він, пригадують, подертий картуз чи шапку, драні чоботи, постолі, старі розтопані валянці, штани з пофарбованого полотна. Мав овечий кожух.

На Заріччі була в Тараса стара велика хата з двома коморами, садок, близько десятини землі. Взимку хату й хліви заносило снігом, а весною — заливало водою. Після води хата сохла все літо, і внизу на сирих її стінах постійно росли гриби.

Прадід Тарас був чудовим оповідачем. Як домашній наставник, він відіграв неабияку роль у дитинстві Сашка. На відміну від народних утішок пісенного типу, його численні усні примовляння, що мали розмовно-заспокійливий характер, постійно заворожували малоого.

Звернімося до «Зачарованої Десни».

«— Цить Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, — пише О. П. Довженко, — коли я починав чогось там ревти, — не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдем на сінокіс на Десну, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки такі ніжні...

І я — читаємо далі, — тихенько, самими кінчиками пальців, одривався од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки».

Прадід, як бачимо, вміло пробуджував у Сашкові любов до природи, до її таємниць і дивної неповторної краси. І хоч мати іноді дорікала, що «колись давно, ще за старих часів», змій носив уночі йому гроші в трубу, хлопець ніколи не пов'язував з його образом якихось нечистих сил. Він твердо вірив у Тарасову щирість і благородність, у непричетність до міфів своєї забобонної матері.

У «Зачарованій Десні» Сашків прадід Тарас, мабуть, тому й виступає як уособлення народної мудрості, душевної щедрості і простоти.

Прадід був чумаком, знав багато різних чумацьких історій, а, крім усього, був охочий до співу. Отже, постійно викликав до своєї особи неабиякий інтерес.

З сусідами і своєю дружиною Марією жив мирно. Любив господарство, худобу, землю. На Заріччі мав дві корови, коней, свиней. Все збирався добре пожити в достатку, але так сіромаха й помер у старій своїй домотканій свиті, не розбагатівши.

Маючи двох синів — Семена й Самійла, Тарас Григорович тривалий час жив з ними під одним дахом і тільки згодом, вже як женився й молодший, відділив старшого — допоміг Семену побудуватись на В'юнищі.

В'юнище, що взяло собі назву від річки В'юнки, нині злилося з Сосницею. А тоді вважалось окремим населеним пунктом — передмістям повітового центру. І в ньому, поблизу давно відомих сосницьких п'яти кутів, з'явилась немудра селянська хата, що виросла, «як печериця, між грушею і погребом».

«Не змовчався в ній ніхто й ніколи заволодівати світом, — напише потім про цю оселю О. П. Довженко, — чи поневолювати сусіда, не було в ній бучних бенкетів, ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах і не засідали далекорозумні дипломати. Не було в ній, будемо говорити, щастя, не було тривалих радощів. А було в ній плачу і смутку багато і вельми багато журби...».

У тій хаті й народився свого часу видатний український митець.

Прадід подекуди жив там у сина Семена. Але найбільше йому подобалось на Заріччі.

За існуючими відомостями Тарас Довженко майже нічим не вирізнявся серед інших сосницьких старожилів. Ні багатством, ні розумом, ні хоробрістю. Зате, будучи втіленням совісті й честі роду, він глибоко поважав людей, а люди віддячували йому тим же.

Ця риса передалася в спадок і його великому внукові, геніальному автору «Зачарованої Десни».

Віталій ПРИГОРОВСЬКИЙ.

БОГДАН—БОГОМ ДАНИЙ

400 років тому народився Богдан Хмельницький — один із найвидатніших синів нашого народу, творців української державності.

Носив він прозоре і символічне ім'я, котре означає «богом даний». Це ж чи подібне значення мають, до речі, імена у багатьох народів світу — Теодор, Федот, Тодос, Феодосій, Федір, Дорофій, Досифей, Ганнібал, Гудайберген, Алаверди, інші.¹

Проте, як відомо, Хмельницький мав ще й ім'я Зиновій. Як стверджував у 1834 році відомий український вчений, перший ректор Київського університету Михайло Максимович, Хмельницького звали саме цим іменем, а ім'я Богдана він одержав від «народу свого».²

Масмо також авторитетну думку історика Івана Крип'якевича, який, посилаючись на документи, свідчив: «Ім'я Хмельницького Богдан — було народною формою церковного імені Теодор; Хмельницький був іменинником 27 грудня в день Теодора Нечертанного, Духовенство, а також козацька старшина в урочистій обстановці називали Хмельницького Зиновієм; мабуть, це було його друге ім'я, як бувало в ті часи, але сам Хмельницький ніколи не підписувався Зиновій, а лише Богдан».³

Отож Богдан... Не пощастило цьому давньому дохристиянському імені, з огляду на своє язичницьке походження, потрапити до православного календаря, на відміну від римо-католицького, ні за життя Хмельницького, ні пізніше. Мовознавець, професор Київського університету Алла Коваль в одній зі своїх праць наводить такий дивний запис із XVII століття: «Козак Богдан, а имя ему бог весть...».⁴ Суть цих слів очевидна — ім'я справжнім не вважалось.

Та все ж у Богдана Хмельницького було чимало тезок-сучасників. Звернемося за підтвердженням до Чернігівської переписної книги 1666 року — цінного джерела з української історіографії, яка досьогодні залишалася поза увагою дослідників нашої минувшини.

Власне, і відкривається книга цим іменем: «Город Чернигов, а в нем: мещанин Богдан Кирилов, детей у него три сына — Тихон да Матвей да Лаврин, торговой человек...».⁵ У Чернігові серед багатьох чоловічих імен зустрічаємо також міщан Захара Богданова,⁶ Тимофія Богданова⁷ та Богдана Федорова,⁸ довідуємося про професії багатьох з них: Кузьма Богданов — «кожевник»,⁹ Богдан Кононов — «резник»,¹⁰ Андрей Богданов — «котляр»,¹¹ Богдан Васильев — «швец».¹² У крамаря Ісака Григорьева «два сына: Юрия да Богдан».¹³

Не цуралися цього не церковного імені й в інших куточках тодішньої Чернігівщини: у місті Любечі жив «мещанин Богдан Игнатов»,¹⁴ у місті Седнєві «Богдан Петров»,¹⁵ у селі Смичин селянин Сидір Богданов обіймав посаду вйта.¹⁶ Селянами були також Іван Богданов¹⁷ із села Петрушина та Богдан¹⁸ (по батькові чи прізвищу у рукописі книги не прочитується) із села Янівки, а «бобыль Данила Богданов»¹⁹ із села Чортотришки.

У часовій площині 1666 року, як бачимо, відбилися імена трьох поколінь людей. Найбільше носіїв імені Богдан серед представників старшого покоління, котрі жили в один час із Хмельницьким. Майже стільки ж їх і серед чоловіків середнього покоління, власне тих, кого внесено до Переписної книги, як господарів міщанських та селянських дворів. Зовсім мало Богданів в числі дітей останніх. Очевидно, це пояснюється певною тенденцією зменшення кількості не церковних імен (скажімо, й таких виразно язичницьких, як Ждан, Хотян, котрі зустрічаються у Книзі).

І все ж ім'я Богдан, завдяки авторитету і заслуженій славі Хмельницького, здобути ним ще за життя, уподовж майже трьох з половиною століть зостається в пошані нашого народу, давно стало символом, що відповідає змісту імені — «богом даний».

Володимир САПОН.

Джерела і література:

1. Коваль А. П. Життя і пригоди імен. — К., — С. 90.
2. Цит. за: Коваль А. П. Вказана праця. — С. 32.
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 66—67.
4. Коваль А. П. Вказана праця. — С. 32.
5. Центральний державний архів давніх актів Росії. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 17.
6. Там само. — Арк. 21.
7. Там само. — Арк. 30 зв.
8. Там само. — Арк. 42 зв.

9. Там само. — Арк. 69.
10. Там само. — Арк. 49 зв.
11. Там само. — Арк. 56 зв.
12. Там само. — Арк. 26 зв.
13. Там само. — Арк. 26 зв.
14. Там само. — Арк. 232.
15. Там само. — Арк. 297.
16. Там само. — Арк. 327 зв.
17. Там само. — Арк. 123.
18. Там само. — Арк. 208.
19. Там само. — Арк. 128.

СВІДКИ МИНУЛОГО

Вирує навколо нас життя. «Швидкоплинний час», — інколи думаємо ми. Ще більше думаємо про це, коли розглядаємо предмети, які дійшли до нас з глибини століть. А їх, зокрема, монети, а іноді й цілі скарби знаходять при оранці полів, копаннях ям, прокладанні каналів і траншей.

У другій половині XIX століття Чернігівською губернською архівною комісією було зареєстровано до 80 випадків таких знахідок на території нашого краю. Вони є свідками багатьох подій в історії держав і народів, про які немає письмових згадок.

Перший грошовий знак був карбований у V столітті до нашої ери в стародавньому Римі. Ще в глибоку давнину жителі нашого краю вели торгівлю з ним. Про це розповів скарб, знайдений в 1873 році в селі Пашково, недалеко від Ніжина. Разом з іншими коштовностями тут було 1312 римських срібних монет часів правління Юлія Цезаря, Нерона, Доміціана, Трояна, інших римських імператорів.

У пізніші часи наші предки підтримували торгові зв'язки з народами Близького Сходу. Про це розповіли два скарби, знайдені в 1875 і 1897 роках в селі Яриловичах Городнянського повіту. Знайдені тут арабські монети датуються 21—628 роками нашої ери.

Великий, складний і цікавий шлях розвитку російської монети, вклад якої у світову грошову систему досить значний. Географія скарбів, писемні джерела свідчать про те, що до кінця X століття Київська Русь не мала своєї монети. Про перші вітчизняні карбовані грошові знаки розповідають нам скарби, знайдені в 1852 році на Ніжинщині. Викопані тут монети належать до 988—1157 років.

Феодална роздрібленість, татаро-монгольська навала зруйнували господарське життя країни. Багатства, створені працею місцевого населення, текли до рук золотоординських ханів. Ширилися повстання проти них. У 1283 році виступили проти монголо-татар жителі нашого Присейм'я.

У період національно-визвольного піднесення наш народ прагнув відновити перервані давні економічні зв'язки з слов'янськими народами. Про це свідчить скарб, знайдений селянами в 1875 році на території села Обмачева. У ньому було 30 пражьких грошів, карбованих у 1305—1306 роках чеським королем Вацлавом II.

У час, коли карбувалися монети, роль грошей на Русі відігравали гривні. Зокрема, одна з них, у вигляді іконки-медальйона, була знайдена в 1821 році в Чернігові. Дослідження їх показали, що вони були декількох видів: нашийні, вагові, а потім і грошові.

Звільнення від татарського гніту, економічне піднесення сприяли розширенню торгових зв'язків. Так, у Новгороді-Сіверському в 1901 році були знайдені срібні монети Московського князівства і міст Пскова та Новгорода XIV — початку XV століть.

Поступово виникали дрібні грошові одиниці. Уперше на Русі відкарбував із злитку рубля сто денежок Дмитрій Донський. Звідси й сучасні «рублі», «денеги».

З утворенням централізованої Російської держави на початку XVI століття, з розширенням економічних зв'язків, в 1534 році за указом Івана IV (Грозного) карбується нова, загальнодержавна монета з зображенням на лицьовій стороні вершника з списом. Звідки походить і сучасна назва — копійка, від слова «копье».

Своєрідним був грошовий обіг на території сучасної України. Тут, крім литовських і польських грошей, в обігу знаходилися монети майже всіх країн Європи: талери, шеляги тощо.

З приєднанням України до Росії царський уряд замінює польські гроші на російські. Але ще тривалий час в Україні була поширена велика кількість закордонної валюти.

Дальший економічний і культурний розвиток вимагав корінних змін в монетній справі. Реформою за Петра I була створена нова грошова система, на відміну від вагової, на десятичній основі. Суть її в тому, що копійка відноситься до основної грошової одиниці, як один до ста, решта ж номіналів, що знаходяться між ними і поза ними, тобто монети вартістю більше карбованця, мають другорядне значення і при підбиранні визначаються тільки арифметичним розрахунком.

По цьому принципу вперше в Росії була винайдена канцелярська рахівниця.

Реформа відбувалася протягом двадцяти років. Нова російська монета полегшувала розрахунки, робила легшими торгівлі зв'язки.

У процесі розвитку торгівлі виявилось, що платіжну функцію всередині країни можуть виконувати знаки, що не мають самостійної вартості. У 1769 році були випущені перші російські паперові гроші.

Володимир ЗАДКО.

ПОВЕРНЕННЯ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

У музеї М. Коцюбинського 30 вересня цього року, в межах «Дня Софії», та науково-практичної конференції «Спадщина Софії Русової та її значення в духовному і національному відродженні України», проведеного Чернігівським відділом Союзу Українок, на якій йшла мова про видатного педагога, професора, члена Уряду Української Народної Республіки, одну з фундаторок Союзу Українок, Софію Русову та її педагогічне вчення, відбулася презентація Чернігівської міської організації Педагогічного товариства імені ще одного видатного педагога та ще одного нашого земляка — Григорія Ващенко.

Видатний український педагог, професор Григорій Ващенко народився 23 квітня 1878 р. в селі Богданівці, що на Прилуччині (нині — Чернігівська область), в старій козацькій родині. Помер в Мюнхені (Німеччина) 2 травня 1967 року.

З природи м'який і мрійливий, побожний і віруючий, Григорій бажав стати священиком і навчався в духовних семінаріях в Ромнах і в Полтаві, де в той час давали міцні знання і непогану освіту. Тут під впливом творів Т. Шевченка, Л. Українки та інших класиків української літератури в нього пробуджується національна свідомість і Григорій навіть пробує свої сили у поезії та літературній прозі українською мовою, а знайомство з такими видатними в майбутньому політичними і суспільними діячами, як, наприклад, Симон Петлюра, ще ефективніше формує світогляд юнака. Проте подальше навчання у духовних навчальних закладах тодішньої Росії розчарувало молодого Ващенко, бо вже у Московській Духовній Академії він яскраво побачив заборізаність і скептицизм, безвір'я та цинізм священиків православ'я московського зразка. Закінчивши Академію, Григорій не хотів бути священиком і з 1903 року починає вчителювати в Полтавській Єпархіальній жіночій школі.

Революція 1905 року застає Ващенко викладачем Полтавської комерційної школи, але за його симпатії до революціонерів проти московського самодержав'я його переслідують і молодому викладачеві доводиться кілька разів переїжджати — то в Росію, то на Поділля — і лише у 1912 році він знову має змогу повернутися до Полтави, де продовжує викладацьку діяльність і в комерційній школі, і в духовній семінарії, і в жіночій гімназії. Ставлячись творчо до роботи вчителя і суспільними цікавиться науковими розробками з педагогіки та психології. Зокрема, великий вплив на нього в цей час мали роботи видатного вченого, лікаря-педагога і психолога Петра Лесгафта.

Революція 1917 року, створення Української Центральної Ради поставили перед шкільництвом нові завдання і, перш за все — розбудови національної системи освіти. Уряд молодой України в ті важкі часи розумів важливість цього завдання і повсюдно створював курси перепідготовки вчителів. Як лектор на таких курсах у Полтаві, Прилуках, Ромнах Григорій Ващенко наполегливо працює над піднесенням рівня національної свідомості і патріотизму вчителів та викладає новий зміст в програму навчання та виховання молоді. У кінці 1917 року він стає лектором Полтавського Учительського інституту, а з 1918 року — доцентом психології Полтавського Університету.

Відданість справі свого народу та його державності, незламність у світоглядних національно-релігійних переконаннях Григорія Ващенко зустрічали як підтримку з боку студентів, так і глухо приховану ворожнечу з боку викладачів — росіян та зденационалізованих українців-малоросів». Ці люди не пропустили зручного моменту і коли в серпні 1919 року Полтавщину окупували денікінці, «мазепинця» Ващенко заарештовують і лише чудом він уникає розстрілу.

Та ось громадянська війна закінчена. Ващенко продовжує педагогічну діяльність, хоч дедалі більше переконується, що нова, тепер вже комуністична, влада зовсім не

зацікавлена у збереженні душі українського народу, його споконвічних традицій, мови та культури. Навпаки, прикриваючись новою ідеологічною машкарою, російський імперіалізм продовжує свою колонізаторську, русифікаторську діяльність ще з більшою жорстокістю та неприхованим цинізмом.

Деяке полегшення принесли роки так званої «українізації», а фактично — де-русифікації України. У цей час Ващенко стає професором педагогіки і завідуючим кафедрою педагогіки у Полтавському педагогічному інституті, керівником аспірантської групи, видає свою педагогічно-дидактичну працю «Загальні методи навчання», яка стала підручником всіх учбових закладів в Україні.

Та репресії проти української інтелігенції не забарилися. Вже 1933 року праці Ващенко вилучають з ужитку і знищують як «буржуазно-націоналістичні», а їх автора звільняють з роботи і на нього заводять «справу». Лише втеча з України в Росію та робота в Сталінградському педагогічному інституті врятувала Ващенко в той момент. Повернутися в Україну йому вдається тільки 1940 року.

Прихід німецького окупанта в Україну застав Ващенко в Полтаві, де він знову працює, стає редактором газети «Полтавське Слово», поскільки вище шкільництво було припинене. Але, не побажавши відступати на Схід із «переможною» Червоною Армією, він не чекав добра і від її повернення. Тому 1944 року педагог Григорій Ващенко виїжджає з України на Захід, а невдовзі стає професором Української Вільної Університету у Мюнхені, де і пропрацював решту свого, такого непростого, життя. Саме тут, на землі Баварії, було написано найбільше праць Ващенко, які і склали основу його педагогічної та виховної системи. Серед них — «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Загальні методи навчання», «Основи естетичного виховання», «Завдання виховання української молоді», «Виховання мужності і героїства», «Виховання любові до Батьківщини» та багато, багато інших.

Широта кругозору Г. Ващенко, його фундаментальне знання української історії і розвитку етнопсихології українського народу дозволили йому стати на високий ступінь в трактуванні педагогічних проблем під кутом вирощування молодого покоління у відповідності з психоструктурою українця, збудованої протягом століть. Г. Ващенко, високо цінуючи людську гідність, неодноразово підкреслює, що в перенесенні на народ вона дає поняття національної гідності, втрата якої в народних масах веде до звиродіння народу, який стає логноєм для поневолювачів. Навпаки, наявність національної гідності в народі надає йому стійкості і витривалості й веде до героїзму, якщо нація в небезпеці.

Велику увагу Григорій Ващенко приділяв формуванню світогляду українця, ґрунтованому на релігійному, ідеалістичному світосприйнятті. Показуючи, що матеріалізм як філософія, є чужий українській духовності, Ващенко доводить, що прийнявши його за свою філософію, ми переставмо бути собою, втрачаємо своє національне самобутнє «Я».

Мету життя людини, а отже, і мету всього виховного процесу, Григорій Ващенко формулював, як службу Богові і Україні. І ця служба полягає, перш за все, у виконанні найважливішої заповіді — любові до ближнього: любові до членів родини, до роду і народу, до всього людства. Але людство в своєму розвитку сформувало національні спільноти — нації, — які живуть на своїх територіях, зберігають і боронять їх і своїх членів. До найважливіших ознак нації належать мова і культура, які стають ніби душою нації. Життя нації залежить від її спроможності захистити себе від зовнішніх агресорів та внутрішніх хвороб. Такий імунітет дають здорові традиції, що передаються з роду в рід і творять національну пам'ять: «Любити Україну — її природу та звичаї». Але найбільш успішною формою захисту для нації є її власна незалежна держава. Усвідомлення цієї істини спонукає членів нації до тісної солідарності і служби їй. Така є логіка національно думуючої людини, таким є ващенківський імператив виховання «Бог і Україна».

Велику роль у вихованні приділяв Г. Ващенко молодіжним організаціям, які мають тісно співпрацювати зі школою і з родиною. Завданням їх, крім виховання патріотизму, має бути плекання винахідливості та творчості.

Наче зазираючи у наш сьогоднішній нелегкий день, Григорій Ващенко застерігав своїх учнів перед легковаженням проблеми посткомуністичного суспільства, в якому залишається ще багато намулу комуністичної системи, який доведеться прочищати протягом довгого часу. Це стосується в першу чергу освітньо-виховної ниви, де комуністична система запустила глибоко свої стереотипи. Позбутися їх буде чи не найважчим завданням нових педагогічних кадрів, але ці нові кадри теж ще треба виховати.

Поданий вище короткий огляд педагогічних поглядів нашого видатного земляка свідчить про актуальність для сучасного стану освітнього процесу в Україні як педагогічної системи Григорія Ващенко, так і його виховного ідеалу. Зараз, коли старі ідеологічні схеми розвіялися вітром історії, вчитель, — навіть той, який щиро хоче працювати на ниві української освіти, не кажучи вже про тих, хто свідомо ухиляється від нових підходів, ховаючи свою нездатність або небажання за дешевою дема-

гогією, — не має чітких, науково обґрунтованих рекомендацій щодо ведення виховної роботи в нових умовах. Тому сьогодні педагогічна спадщина Григорія Ващенко — неоціненний скарб для вчителів, вихователів дитячих садків, для студентів педінститутів. А оскільки держава, зайнята економічними проблемами, не спроможна зараз приділити належну увагу питанням освіти та виховання, створення Педагогічного товариства імені Григорія Ващенко, яке бере на себе пропаганду поглядів та педагогічної системи видатного педагога, видання та поширення його праць, є надзвичайно на часі.

Побажаємо новоствореному Товариству всіляких успіхів, на освітній ниві!

Раїса РЕШЕТНЮК.

ДРАГОМИРОВ НА ДУНАІ

Цього року виповнюється 165 років з дня народження видатного воєначальника, уродженця Конотопщини, Михайла Івановича Драгомирова. Про його життя і діяльність написано досить багато, тому варто обмежитись одним епізодом, який чомусь майже не цікавив дослідників. Автор має на увазі блискучу операцію російських військ у російсько-турецькій війні 1877—1878 років — форсування Дунаю, яка була здійснена під командуванням нашого земляка.

Ця війна залишила слід у світовій історії, як війна, під час якої балканські народи отримали незалежність від Туреччини. Формальним її початком став оголошений 12(24) квітня 1877 року царський маніфест, згідно з яким в той же день російські війська перейшли румунський кордон. Метою війни оголошувалось покращення долі християнських народів, які знаходилися під турецьким гнітом.

Після переходу румунського кордону російські війська рушили в напрямку Дунаю. Просування військ гальмувалось весняним бездоріжжям і слабкістю румунської залізниці, котра унеможливила заплановані перевезення військ. Лише в двадцятих числах червня розгортання Дунайської армії можна було вважати закінченим. Після цього розпочалась підготовка до форсування Дунаю. Фактичним керівником цієї операції був генерал-майор М. Драгомиров. На той час він був уже відомим теоретиком військової справи, займав посаду командира 14-ї піхотної дивізії. Ця операція була для нашого земляка чудовою можливістю перевірити свої теоретичні погляди на практиці. Тому в переддень воєнних дій М. І. Драгомиров писав із Зімніци: «Пишу перед великим для мене днем, де з'ясується, чого варта моя система виховання і навчання військ і чи варті ми обое, тобто я і моя система, чого-небудь». Цікаво, що більшість призовників у частинах, підпорядкованих нашому землякові, були з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Згідно з планом ведення війни форсування Дунаю було заплановано в районі Сістово. Остаточне рішення було прийняте на нараді в Турну-Маргуреллі 22 червня. Згідно з ним форсування Дунаю повинно було початися в ніч з 26 на 27 червня (ці і всі наступні дати — за новим стилем, прим. — І. Л.) у Зімніци-Сістово. Наступ доручено очолити М. І. Драгомирову з його дивізією, посиленою кількома іншими підрозділами. По закінченні форсування біля Зімніци-Сістово повинен бути наведений міст і проведена переправа інших військ головних сил Дунайської армії.

Особливу увагу М. І. Драгомиров звернув на збереження повної таємниці місця і часу форсування. Практично всі накази і розпорядження про переправу віддавались лише усно. Навіть понтонним батальйонам не було дано письмового маршруту, і до місця переправи їх вів офіцер штабу армії. Всім особам, які безпосередньо не брали участі в операції, місце, і час формування або взагалі не повідомлялись, або повідомлялись в останній момент. З загальними положеннями переправи, без повідомлення місця і часу, генерал-майор Драгомиров ознайомив командирів частин своєї дивізії ще 24 червня, але остаточні вказівки дав лише вранці 26 червня і до того ж командирам лише тих підрозділів, що були призначені в склад першого рейсу десанта.

Розподіл на посадку всієї дивізії М. І. Драгомиров провів лише о 17 годині 26 червня. Із складу головної квартири (штабу — прим. І. Л.) пункт і час форсування знала дуже обмежена кількість осіб, навіть царю Олександру II точний пункт форсування був повідомлений лише о 12-й годині 26 червня. Призначені для переправи війська підводились до районів дислокації тільки в ніч на 26 червня, до того ж вони розташовувались в Зімніці так, щоб ні в чому не змінити її звичайний зовнішній вигляд. З цієї метою було заборонено встановлювати палатки, війська розташовувались в садах і за будинками або кущами, особливо ретельно були сховані від спостерігачів з південного берега Дунаю артилерія, понтони і обози. Весь район розташування військ перед форсуванням був оточений, щоб не допустити проникнення у нього турецьких шпигунів. Вихід із цього району до Дунаю для водопою і купання був дозволений лише невеликими партіями по черзі.

Ознайомлення командного складу Волинського полку, котрий повинен був першим переправлятися, з місцевістю південного берега Дунаю в пункті майбутнього форсування М. І. Драгомиров з метою збереження таємниці провів із саду своєї квартири, яка для цього була вибрана в зручному для спостереження місці, звідки Драгомирову вдалося добре ознайомити офіцерів полку — до командирів рот включно — з пунктами посадки, висадки, із шляхом руху понтонів і районами дій після висадки, і в той же час нічим не видати туркам проведеної таким оригінальним чином рекогносцировки. Нарешті, з метою збереження таємниці форсування, ремонт доріг і наведення мосту через протоку біля Зімніци були зроблені лише в ніч з 26 на 27 червня.

Перед початком висадки наш земляк звернувся до особового складу військ із словами: «Брати, нам випала доля першими переправитись через Дунай. На нас дивиться вся Росія. Пам'ятайте, брати, для нас немає вибору: або через Дунай, або у Дунай».

27 червня о 2-й годині ночі несподівано для ворога передові частини російських військ на веслових залізних понтонах під прикриттям темряви розпочали переправу. Турецькі аванпости помітили понтони першого рейсу вже недалеко від берега. Розпочався обстріл, були запалені вогні на сигнальних стовпах, і до місця висадки російських військ по тривозі рушили турецькі війська від Сістова і Вардена. З настанням ранку вогонь противника посилювався. З підвищення стріляли ледве не впритул по припливаючих до берега понтонах. У відповідь з північного берега Дунаю відкрила вогонь російська артилерія. На неї було покладено вирішення особливо важливого завдання — забезпечити успіх переправи і вести боротьбу з турецькою артилерією. З цим завданням російські гармати справились блискуче. Такий успіх досягнутий завдяки тому, що російська артилерія була ще напередодні зорієнтована на боротьбу з турецькою і зайняла на північному березі Дунаю вигідні позиції.

Першим солдатам, які висадились на протилежному березі, довелося забиратись на круті схили, підсаджуючи один одного. Наступні підрозділи 14-ї дивізії у впертому бою допомогли закріпити і розширити плацдарм на південному березі Дунаю. У кінці другого — на початку третього рейсу на південний берег переправився Драгомиров із своїм начальником штабу, начальником 16-ї піхотної дивізії генерал-лейтенантом М. Д. Скобелевим і з ад'ютантом головнокомандуючого. Після того, як на плацдармі була зосереджена значна кількість військ, Драгомиров поставив завдання розширити його. Михайло Іванович прийняв рішення оволодіти сістовськими висотами, наступ на які розпочався об одинадцятій годині ранку. До третьої години дня Сістова і висоти, що його оточували, були захоплені російськими військами. На цьому закінчилась блискуча операція по форсуванню Дунаю. Стратегічне значення цієї операції було величезне: Дунайській армії відкривався шлях у Болгарію. Вдале подолання водної перепони дало можливість переправити армію в чверть мільйона чоловік при незначних втратах (800 чоловік).

Фахівці, що вивчали досвід форсування Дунаю російськими військами, зазначали, що призначення М. І. Драгомирова керівником десанту виявилось винятково вдалим. Михайло Іванович був чудово знайомий з теоретичним аспектом цієї справи — йому належала праця «Про висадку десантів у стародавні та новітні часи». Втілення його поглядів у життя закінчилось, як було зазначено вище, блискуче. Відзнакою нашому землякові стало нагородження Георгіївським хрестом третього ступеня. Михайлові Івановичу також було присвоєно звання генерал-лейтенанта.

XIX століття не знає іншого прикладу переправи такої кількості військ вночі через велику річку під вогнем противника. Досвід форсування російською армією Дунаю до наших днів вивчається у військових академіях багатьох країн, як блискучий приклад форсування водної перепони великою кількістю військ.

А війна продовжувалась. Наступною блискучою сторінкою російського бойового мистецтва стали бої на Шипці. У них брала участь і 14-та піхотна дивізія під командуванням М. І. Драгомирова. На жаль, участь нашого земляка у цих подіях була недовгою — під час боїв 24—26 серпня 1877 року Михайло Іванович був поранений у ногу і відправлений на лікування. Тяжке поранення спричинилось до того, що наш земляк на все життя залишився кульгавим.

Проте і порівняно недовга участь Михайла Івановича у цій війні залишила слід у серцях болгарського народу, якому генерал допоміг звільнитися від турецького гніту. Достатньо сказати, що два болгарських села — у Великотирнівському і Пернишківському округах — носять ім'я Драгомирова. До речі, разом із драгомирівцями у боях брали участь і бійці 13-го Нарвського гусарського полку під командуванням полковника Олександра Олександровича Пушкіна — сина великого російського поета.

Виходячи з вищенаписаного, можна було б гадати, що Михайлу Івановичу судилася в Конотопі нев'януча слава. Проте сталося інакше — багато років тавро «за-

пеклий монархіст», «реакціонер» заважало справжньому визнанню його заслуг у військовій справі. Приємно зазначити, що останнім часом становище поступово змінюється — вулиця, де стоїть будинок видатного генерала (сьогодні там розташована станція швидкої допомоги) отримала назву Драгомирова, в періодиці (аж до «Красной звезды» включно) з'являються публікації про нашого земляка, а немоваби в честь 115-річчя операції, про яку йшлося вище, коло будинку, де жив Михайло Іванович, з'явився пам'ятник генералу Драгомирову, як символ того, що Конотопщина багата видатними людьми.

Ігор ЛИСИЙ.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В ЧЕРНІГОВІ

Магдебурзьке право — надання містам широкого самоуправління — типовий елемент західно- і східноєвропейської історії. У середні віки воно було розповсюджене майже по всій Європі. Зародження цього права пов'язують з німецьким містом Магдебургом, яке здавна вважалося «вільним містом». З захопленням Польською державою українських земель це право надавалося з метою якомога міцніше закріпити міста за собою. Першим містом України, що отримало самоуправління, був Львів. Це сталося у 1356 році. Магдебурзьке право надавалося містам під впливом у першу чергу міркувань економічного характеру: воно приводило до збільшення чисельності міського населення взагалі і ремісників та купців зокрема. Крім цього, здійснюючи цей захід, Польська держава намагалася також залучити на свій бік різними пільгами і перевагами симпатії міського населення, утворивши з міщан слухняний, відданий їх інтересам прошарок.

З 1618 року, коли Чернігівщина була включена до складу Польської держави, спочатку в Чернігові мало місце замкове управління на чолі з комендантом, але невдовзі, в 1623 році, Чернігів отримав від польського короля Сигізмунда III привілей на Магдебургію в ньому. Зокрема, зазначалося: «сей город пограничный Чернигов находится на месте, выгодном к обороне, положением и стенами не только сам нападения неприятельские отражать, но и границам коронным защитой быть может, желаем того, дабы как наибольшее оной укреплялся, расширялся и украшался... а дабы в нем люди, особливо купечественные и всякие собирались, право магдебургское по примеру других городов наших упривилегированных всем тем, которые в городе нашем Чернигове или в предместье города живут и впредь жить будут, на даем, призволяем и сею привилегиею нашего вечного утверждаем». Магдебурзьке право Чернігову було також підтверджено в 1634 році Володиславом IV і в 1650 році Яном Казиміром. У зв'язку з наданням Чернігову магдебурзького права, в місті було створено місцевий орган самоуправління — магістрат на чолі з війтом. Першим чернігівським війтом став шляхтич Ян Куновський, який виконував одночасно і обов'язки коменданта фортеці. У магістраті (ратуші) засідали райці (радники), які здійснювали адміністративне управління міщанами. Але права магістрату не розповсюджувались на солдат місцевого гарнізону, козаків, духовенство, українську і польську шляхту. Деякі феодали мали на території Чернігова невіддільні магістрату земельні володіння, так звані юридики. У міському суді правили лавники, присяжні, які обиралися з числа міщан.

Мешканцям міста надавалися певні привілеї. Насамперед міщани (купці, ремісники й інший люд міської кондиції) звільнялися як своїми особами, так і майном від іншої юрисдикції і підкорялися тільки магдебурзькому праву. Місту було надано звичні земельні території, які служили джерелом прибутків. Чернігівським міщанам також дозволялось організовувати «всякие торги и купли разные», що, як правило, здійснювалися на ярмарках. Міщани також звільнялися від ряду повинностей: підводної, обов'язку ходити на рибу на ловлю для старост, від військового постю. Крім того, надавалися можливості «всякому мешанину... меди, пива варить, солоди робить, горелку курить... всякому мешанину черниговскому... за две мили вниз и вгору от города... рибу ловить» та ін.

Але, незважаючи на такі пільги й привілеї, в Чернігові існували певні обмеження самоуправління. Так, службовці місцевого магістрату не обиралися, а призначалися королівською адміністрацією. Право призначати війта мав лише польський король, і війт призначався в більшості випадків з числа польських шляхтичів. Поляками за походженням були, як правило, й всі чиновники. За чернігівськими міщанами закріплювалися певні податки і повинності. Так, вони повинні були «солоди и всякий хлеб в мельницах Его королевских молоть и платить за мливо по ревизорскому установлению». Їх зобов'язували також брати активну участь у будівництві і ремонті вітряків (доставка робочої сили і необхідних матеріалів), ремонтувати паркані, рити рови. Міщани Чернігова також несли військову повинність. Вводилися мита і податки

* Використано російський переклад документа.

на торгівлю і промисли. Крім цього, є підстави стверджувати, що певні з вищезгаданих пільг насправді не надавались, а створювали лише зовнішню їх видимість.

Таким чином, наділення Чернігова магдебурзьким правом мало прогресивне значення. Магдебургія в певній мірі обмежувала залежність міста від свавілля феодалів, надавши йому право на власний суд, земельну власність, звільнення від багатьох феодальних повинностей, а найголовніше — на самоуправління. Але, як видно з вищесказаного, самоуправління було надто обмеженим. Апарат примусу повністю зосереджувався в руках шляхетської адміністрації, а центральний уряд, будучи надто слабким, виявився нездатним в певній мірі захистити місто від посягань магнатів і шляхти. Пенівне становище в управлінні, по суті справи, безроздільно належало польській адміністрації. Міщани терпіли значний національно-релігійний і соціальний гніт. Все це призвело до участі населення Чернігова в національно-визвольній боротьбі в роки селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII століття і Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.

Олександр ГАЛУШКО.

